

DİYANET

İlmi Dergi Cilt: 37 • Sayı: 2 Nisan-Mayıs-Haziran 2001

DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI
Dini Yayınlar Dairesi Başkanlığı

*

Üç Ayda Bir Yayınlanır

ISSN 1300-8498 Diyanet İlmi Dergi, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı 1971-

İSTANBUL'UN FETHİNİ MÜJDELEYEN HADİSİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Mehmet Ali KULAT*

Muhammed b. el-Alâ'i Zeyd b el-Hubâb'dan; o, el-Velîd b. el-Muğîre el-Muâfirî; o, Ubeydullah (Abdullah) b. Bişr el-Ğanevî, o da, babası (Bişr el-Ğanevî) kanalıyla nakleder, onun, Peygamber Efendimiz'in (s.a.s) şöyle buyurdıklarını işitmiş olduğunu haber vermiştir:

"İstanbul (Konstantiniyye) muhakkak fethedilecektir. Onu fetheden emîr ne güzel emîrdir. Onu fetheden ordu ne güzel ordudur."

Abdullah b. Bişr der ki: Mesleme b. Abdilmelik (120-121/738) beni çağırdı ve bana bu hadisi sordu. Ben de ona naklettim. O, aynı sene Konstantiniyye'yi fethetmek üzere sefere çıktı.¹

Hadisin Sened Tahlili

Bilindiği gibi hadisler, râvi sayısına göre ikiye ayrılmaktadır. Birincisi mütevâtir hadis olup; yalan üzerinde birleşmeleri âdeten mümkün olmayan râviler topluluğunun, her nesilde, kendileri gibi topluluktan alıp naklettiği, işitme veya görmeye (mahsûsât) dayanan hadis demektir.²

* İnönü Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi.

1 el-Buhârî, Ebu Abdillâh İsmâil b. İbrâhîm (ö.256/870), *et-Târihu'l Kebîr*, I, Kısım II, s. 31, Haydarâbâd 1362; Ahmed b. Hanbel, (ö. 241/855), *Musned*, IV, 335, Çağrı Yay. İstanbul 1992; el-Hâkim en-Neysâbüri, Muhammed b. Abdillâh, *Mustedrek ale's Sahihayn*, (Thk. Mustafa Abdulkadir Atâ), IV, s. 422, Hadis No: VIII: 8300, Beyrut, 1990; İbnü'l Esîr, İzzü'd Dîn Ebu'l Hasen Ali b. Muhammed b. Ebî'l Kerîm eş Şeybânî el-Cezerî (ö. 630/1209), *Usdu'l Gâbe fi Mârifeti's Sahâbe*, I, s. 224, Beyrut 1970; İbn Abdî'l Berr, Ebû Ömer Yûsuf b. 'Abdiberr en Nemerî, (ö.463/1070) *el-İstiâb fi Ma'rifeti'l Ashâb*, (İbn Hacer'in *el-İsabe'si* kenarında), Bişr el-Ğanevî'nin biyografisi, I, s. 148, Mısır 1328; es-Suyûtî, Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebi Bekr (ö. 911/1505) *el-Câmiu's Sağır*, II, s. 123; V, s. 262, Mısır 1373/1954.

2 Nureddin İtr, *Menbecu'n Nakd fi Ulumi'l Hadis*, s. 335-337; Dâru'l Fikr, Beyrut 1985.

İkinci grup, âhad hadislerdir. Bunlar kısaca, mütevâtir hadis şartlarını taşımayan hadis olarak tarif edilmektedir.³ Mütevâtir kendi içinde; lafzî ve mane-vî mütevâtir şeklinde ikiye ayrılır. Manevî mütevâtir ifâdesi, zayıf-meşhur hadisler için kullanılırken, lafzî mütevâtire "men kezebe aleyye..." hadisi örnek verilmektedir. Ancak bu hadis bile 70 kadar sahabe râvisine karşılık, rivayetlerde lafız farkları içermektedir. Kur'an benzeri bir tevâtür ise, hiçbir hadis için mümkün olmamıştır. Dolayısıyla, hadisler içerisinde, mütevâtir hadisle mânevî tevâtür kastedilmektedir.

Haber-i vâhidle amel etmenin sahih oluşu başka şey, kat-î oluşu daha başka şeydir. İslam âlimlerinin ekserisi, sika râvinin rivayet ettiği ahkâma dair haber-i vâhidin hüccet olup onunla amel etmek lazım geldiği kanaatinde-dirler.⁴

Bazı âlimler haber-i vâhidle amelin vacip olduğunu kabul ederler.⁵ Ancak amel sahaları itikadî ve teşrîî diye ayrılacak olursa durum değişmektedir. Haber-i vâhidleri her iki sahada da kabul edenler olduğu gibi bunu sadece teşrîî alan ile sınırlayanlar da bulunmaktadır.

Ahmed b. Hanbel (ö. 241 / 855), Ebu'l Hasan el-Eş'arî (ö. 324 / 934), İbn Hazm (ö. 456 / 1063), İbn Teymiyye (ö. 728 / 1327) ve İbn Kayyim el-Cevziyye (ö. 751 / 1350) başta olmak üzere, hadisçilerin neredeyse tamamı, haber-i vâhidleri itikatta delil sayan âlimlerdendir.⁶

Haber-i vâhidleri akâid de delil kabul edenler, aynı zamanda teşrîide de delil olduğunu benimsemiş olmaktadırlar. Zirâ daha üst seviyedeki bir konuda haber-i vahidlerle amel etmek ona bağlı olan diğer konuları da tabii olarak içine almaktadır Ancak, yukarıdaki âlimlere karşılık, haber-i vâhidleri sadece teşrîide delil sayanlar için aynı şeyi söylemek mümkün değildir. Bu ikinci grup âlimler arasında, mûtezileden Ebû Abdillâh el-Basrî (ö. 278 / 891), Ebû Ali el-Cubbâî (ö. 303 / 915) ve Ebû Hâşim (ö. 321 / 933) ile Mâverdî (ö. 450 / 1058), er-Râzî (ö. 606 / 1209), İbn Kudâme (ö. 620 / 1223), el-Âmidî (ö. 631 / 1233) ve eş-Şevkânî (ö. 1250/1824) sayılmaktadır.⁷

Ebû Hanîfe ise, haber-i vâhid ile ancak bazı şartlar dahilinde ihticâc eder.⁸

3 Muhammed Accâc el-Hatîb, *Usûlu'l Hadîs*, s. 302, Dâru'l Fikr, Beyrut 1997.

4 en-Nevevî, Muhyiddin Ebû Zekerîyyâ b. Şeref ed Dimeşkî eş Şâfiî (ö. 676/1277), *Şerhu Mukaddimeti Muslim*, I, c. 63, Dâru'l Kutubi'l İlmiyye, I-XVIII-Fihrist, Beyrut trs.

5 Şaban M. İsmail, *el-Ahadîsu'l Kudsiyye ve Menziletuha*, s. 53, Riyad 1982.

6 Bkz. Abdu'l Azîz Ahmed b. Muhammed el-Buhârî, *el-Keşfu'l Esrâr*, (*Usûl-u Pezdevi Şerbi*) II, s. 379, Şirket-i Sahafiyye-i Osmanîye Matbaası, İstanbul 1308; el-Cezâ'îrî, Tahir b. Salih, *Tevcihu'n Nazar ilâ Usûli Ehlil' Eser*, s. 33, Mısır 1328/1910.

7 Bkz. Ali Osman Koçkuzu, *Rivâyet İlimlerinde Haber-i Vâhidlerin İtikat ve Teşrî Yönlerinden Değeri*, s. 153-159, Ankara 1988.

8 Geniş bilgi için bkz. İsmail Hakkı Ünal, *İmam Ebu Hanîfe'nin Hadis Anlayışı ve Hanefî Mezhebinin Hadis Metodu*, s. 172, D.I.B. Yay., Ankara 1994. Zâhid el-Kevserî'nin *Te'nîbu'l Hatîb*, s. 153-154'den naklen.

eş-Şâfî haber-i vâhid'i delil kabul ederken, gerekçesini bazı mülahazalarla temellendirir.⁹

Haber-i vâhidleri hiçbir konu da delil olarak kabul etmeyenler, çok küçük bazı marjinal diyebileceğimiz gruptardır.¹⁰

Bir kimse, bir hadisin Hz. Peygamber'e ait olduğunu kabul ve ret etmede, hadis ilminin kriterleriyle ve kendinde oluşan kanaatle hareket serbestisine sahiptir. Bu tarihsel süreçte de böyle olmuştur. Mesela; Buharî'nin kabul ettiği bir hadisi Müslim'in kitabına almadığı veya tam tersi için bir sürü örnek zikredilebilir. Örneklendirmeye de gerek yok, zîra Buharî ya da Müslim'in ittifakla rivayet etmedikleri her hadis bu mevzûya örnektir. Hatta hadis ilminin önde gelen imamlarına bakıldığında, hayatlarının belli bir dönemine kadar sahih kabul edip eserlerine dercettikleri bir hadisi, zamanla râvi veya metin hakkında tahlil ve değerlendirmeleri gelişip değiştikçe, eserlerinden çıkardıkları da sık karşılaşılan bir durumdur.

Ancak, şu nokta unutulmamalıdır; bu hadislerin Hz. Peygamber'e ait olduğunu reddetmek ile; Hz. Peygamber'e ait olduğunu kabul edip reddetmek arasında ciddî fark vardır.¹¹

Tüm bu değerlendirmeler ışığında baktığımızda, âhad bir fezâil hadisi olan bu hadis hakkında; kendinden sonraki tüm hadis usulcülerinin temel bir prensip olarak benimsedikleri ve aynen kabul ettikleri el-Hâtib el-Bağdâdî'nin şu değerlendirmesi bu hadis için de aynen geçerli olmuştur. Bir hadis, imânî bir mevzuda değil ve yeni bir ahkâm da içermiyorsa, zayıf bile sayılsa onunla ihticâc caizdir.¹²

Hadisin Râvileri

1. **Bişr el-Ğanevî el-Haşimî:** Ashabın hayatından bahseden kaynaklarda¹³ Allah Resûlü'nün sahabesi olduğunda ittifak edilmiştir. Bişr, bu hadisin tek sahabe râvisi olduğu gibi, ondan bu hadisi nakleden tek kişi de oğlu olmuştur.

2. **Abdullah b. Bişr el-Ğanevî (ö. 125 / 742):** Künyesi Ebû Umeyr olup Bişr el-Ğanevî'nin oğlu olan Abdullah, Kûfe'lidir. Tabîünden olup ismi bazı kaynak-

9 M. Hayri Kırbaçoğlu, *İmam Şafî'nin Risale'sinin Hadis İlmine Etkileri*, s. 94 (İslâmî Araştırmalar Dergisi Sünnet Özel Sayısı) Ankara 1997.

10 Haber-i vâhid'i hiçbir konuda delil kabul etmeyenler el-Âmidî'ye göre el-Cubbâ'î ve mütekellimûndan bir cemaât iken, el-Bağdâdî, Mutezile'nin bir bölümünü Ebû'l Huzeyl'in *Fezâyihî'ni* delil göstererek kaydeder. Bkz. el-Âmidî Seyfuddîn Ebu'l Hasen Ali B. Muhammed, *el-İhkâm fi Usûli'l Ahkâm*, Mısır 1332/1914; el-Bağdâdî, Ebû Mansur Abdül Kâhir İbn Tahir, *el-Furk beyne'l Fırak*, Mısır 1367.

11 Geniş bilgi için bkz. M. Hayri Kırbaçoğlu, *İslam Düşüncesinde Sünnet eleştirel bir yaklaşım*, s. 145-271 (Sünnetin Konumu Bölümü), Ankara Okulu Yay. Ankara 1966.

12 Hatib el-Bağdâdî, *el-Kifaye fi İlmî'r Rivâye*, (Thk. A. Muhammed Abdulhâlim-Abdurrahman Hasen Mahmud), s. 133-134, Dimeşk 1949.

13 Tirmizî, *Tesmiyetü Ashab-ı Resûlullah*, Süleymaniye Şehid Ali Paşa Ktb. No: 2849; İbn Abdilberr, *el-İstiâb li Mârifeti Ashâb*, I, s. 170; İbnu'l Esîr, *Usdu'l Gabe fi Mârifeti's Sahâbe*, I, s. 189.

larda Ubeydullah olarak da geçer. Nakd-i ricâl kitaplarında Ubeydullah b. Bişr ismine hiç rastlanılmıyor olması bin'in bir istinsâh ya da matbaâ hatası olabileceğini akla getirmektedir. Cerh ve tâ'dilciler arasında sika ve güvenilir olarak geçmektedir.¹⁴

3. el-Vefîd b. el-Muğîre (ö. 172 / 788): Künyesi Ebû'l Abbâs olup Mısırlıdır. Hıfzının kuvvetli olmasıyla meşhur olup, rivayetleri hüccet kabul edilen sika bir râvidir.¹⁵

4. Zeyd b. el-Hubâb (ö. 230 / 844): Hadis öğrenmek için meşakkatli yolculuklara katlanması hasebiyle *cevvâl* ve *rahbâl* unvanı ile anılır Aslen Horasanlıdır. Güvenilir, zaptı kuvvetli, sâlih ve zekî bir râvi olarak anılmaktadır.¹⁶

Bütün senetlerde ilk dört râvi aynı	1	Sahabe	Bişr el-Ğanevî el-Haşimî
	2	Tâbiî	Abdullah b. Bişr el Ğanevî (ö. 125/742)
	3	Tebu't Tâbiîn	El-Vefîd b. el-Muğîre (ö. 172/788)
	4	Tebeu't Tâbiîn	Zeyd b. el-Hubâb (ö. 230/844)

Buhari Tarih 1. İsnad	5	Muhammed b. el-Alâ'i (161/248)
Buhari Tarih 2. İsnad	5	Abde b. Abdullah el-Huzâi (ö. 258/871)
Hâkim	5	Abde b. Abdullah el-Huzâi (ö. 258/871)
Ahmed b. Hanbel	5	Ebû Bekr İbn Ebî Şeybe (159/235)

5. Muhammed b. el-Alâ'î (161 / 248): Kûfe'nin Muhaddîsi namıyla bilinir. Künyesi Ebû Kureyb'dir. Kendisinden Buhâri'nin 75, Müslim'in de 565 hadis rivâyet ettiği tüm kaynaklarda sitayişle anılan sika bir râvidir.¹⁷

6. Abde b. Abdullah el-Huzâi (ö. 258 / 871): Hakkında Ahmed b. Hanbel'in sika değerlendirmesi yaptığı râvi, zaptı kuvvetli bir muhaddistir.¹⁸

14 ez-Zehabî, Ebû "Abdillâh Şemsu'd Dîn Muhammed b. Ahmed (ö. 748/1374), *Mizânü'l İtidâl*, II, s. 398, Mısır 1963; İbn Hacer, *Tehzibu't Tehzib*, V, s. 161, Haydarâbâd 1325.

15 ez-Zehabî, *Tezkiretu'l Huffaz* (I-IV), II, s. 498, Dâru'l Kutubu'l İlmiyye, Beyrut 1374; İbn Hacer, *Tehzibu't Tehzib*, IX, s. 385.

16 ez-Zehabî, *Mizânü'l İtidâl*, II, s. 100-101.

17 ez-Zehabî, *Tezkire*, II, s. 498; İbn Hacer, *Tehzib*, IX, s. 385.

18 Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Abdul-Hâdi ed-Dimeskî, *Tabakatu Ulema-i Hadis*, I, s. 450, Muessesetu'r Risale, Beyrut 1996.

7. Ebû Bekr ibn Ebî Şeybe (159 / 235): Musned ve Musannef sahibi olup, hadisçiler arasında en güvenilir râviler arasında zikredilir. Bir de ahkâm tefsiri bulunan bu kıymetli âlim hakkında kaynaklarda hep hıfzının kuvvetli ve güvenilirliğine vurgu vardır.¹⁹

Görüldüğü üzere fetih hadisi, muttasıl bir senedle rivâyet olunduğu gibi rivayet senedi bakımından muhaddisler arasında, Buhâri'nin *el-Câmiu's Sahîb'ini*, sâir hadis kitaplarına üstün kılan en önemli özellik sayılan, *râviler arasında mü-lâkat (râvilerin birbirlerini görmüş olma)* şartının varlığı da, hadisin sıhhatine ayrı bir işaret olarak görülmelidir. Tüm râvilerin sika sayıldığı hadisin senedinin sıhhati yanında Peygamberî işârete uygun şekilde tahakkukuyla da hadisin sıhhati önemli ölçüde kesinlik kazanmış oluyor.

Hadisin Geçtiği Kaynaklarla İlgili Değerlendirme

Hadis ilminde, başlangıçtan hicrî beşinci asır sonlarına kadar, ortaya konan ve hadis metinlerini, istisnasız senedleriyle birlikte veren kitaplar, orijinal eserler olup, bunlar, birinci derecede kaynak kabul edilirler.²⁰ Hicrî beşinci asır sonlarından itibaren ortaya konan ve öncekilerden bir veya bir kaçının, telhîsi (özeti), şerhi, belirli konulardaki hadis metinlerinin çeşitli maksatlarla derlenmesi veya pratik istifâdeyi kolaylaştırmak gayesi ile alfabetik sıraya göre dizilmesi, şeklinde te'lif edilenler ise, ikinci ve üçüncü el eserlerdir Bu ikinci grubun bir kısmı yarı ilmî, büyük çoğunluğu da halka hitâb eden ve kaynak hüviyeti taşımayan kitaplardır. Bu nokta esas alınarak, elimizdeki metnin kaynaklarını şöylece sıralayabiliriz:

Hadisin ulaşılabilen en eski yazılı kaynağı, Buhârî (ö 256 / 870)'nin *et-Târihu'l Kebîr*'i²¹ ve *et-Tarihu's Sağîr*'idir.²² Kullandığımız metin, *et Târihu'l Kebîr*'den alınmıştır. Hadisin geçtiği diğer kaynaklara geçmeden Buhârî'nin ülkemizde yeterince tanınmayan Tarihleriyle ilgili genel bir değerlendirmenin faydalı olacağı kanaatindeyiz.

Buhârî'nin Tarihleri İle İlgili Bir Analiz

Bir hadisçinin bir hadisle ilgili değerlendirme yaparken tahlil ve tedkikinde dikkate alması gereken en önemli hususlardan biri de şüphesiz ki, hadisin geçtiği kaynakların sıhhati olmaktadır. Fetih hadisi de el-Kutubu's Sitte'de yer almamasına karşılık, Buhârî (ö. 256 / 870)'nin *et-Târihu'l Kebîr*'i ve *et-Tarihu's Sağîr*'inde ve aşağıda sıralayacağımız kaynaklarda geçiyor olmasının hadisin sıhhatini tahlilde, ne anlama geldiği konusunu analiz etmek istiyoruz. Buhârî

19 ez-Zehbî, *Tezkire*, II, s. 433.

20 Ali Yardım, *Fetih Hadisi Üzerine Bir Araştırma*, Diyanet Dergisi, XIII: 2, s. 116, Ankara.

21 el-Buhârî, *et Târihu'l Kebîr*, I, Kısım II, s. 81, Haydarâbâd 1362.

22 el-Buhârî, *et Târihu's Sağîr*, I, s. 341, (Tahkik, Mahmûd İbrahim Zeyd), Dâru'l Mâriفة, Beyrut 1986.

henüz 18 yaşında iken, Resûlullah'ın kabri yanında berrak ay'lı gecelerde, kalem aldığını beyan ettiği,²³ *et-Târihu'l Kebîr ve Sağır*'inde sahabe zamanından kendi dönemine kadar, kendisinden hadis rivayet olunmuş ricalin isimlerini bir araya getirmiştir. Eserde, tercemeleri verilen râvilerin toplamı 40.000 kadardır. Ancak, el-Hâkim, bu 40.000 kişi arasında cerh ettiklerini bir yere toplamıştır ki, bunların sayısı yalnızca 126'dır.²⁴ Kendinden sonra tarih, isim ve künyeler hakkında yazılan kitaplar için temel bir kaynak olan eser, daha sonra gelen ule-mâ ve muhaddisler için temel bir başvuru kitabıdır.

Ancak ülkemizde, Buhârî denilince Buhârî'nin özellikle *el-Câmiu's Sahîbi* akla gelmektedir. Halbuki Buhârî'nin her biri tarih ilmi yanında, hadis ilmi için de çok kıymetli birer hazine olan *Tarih*'leri, ancak az sayıdaki ilim ehli arasında bilinmektedir. Ayrıca yanlış bir kanaat olarak, Buhârî'nin sahih telakki ettiği tüm hadisleri *el-Câmiu's Sahîbi*'ne, topladığı zannı vardır. Halbuki, Buhârî, *Sahîbi*'ne almadığı hadislerin ne mevzu ve ne de gayr-i sahih olduklarını iddia etmemiştir. Aksine: "Ben, eserim olan el-Câmî'ye sadece sahih Hadîsler'i dâhil ettim. Lüzumsuz yere uzatmamak için birçok sahih Hadîs'i de hariç bıraktım"²⁵ demiştir. Burada kapsamlı müstakil bir çalışma ile daha netleşebilecek bir kanaatimizi de belirtmek istiyoruz.

Kanaatimizce Buhârî, *el-Câmî*'ye kendi kriterlerine göre, sahih telakki ettiği ahkâm hadislerini ağırlıklı olarak almış, eserinin Câmî oluşu hasebiyle ahkâm ve imânî konuların dışındaki diğer konularda da örneklendirme diyebileceğimiz kadar sınırlı sayıda hadisi bu eserine toplamıştır.

Buhârî'nin sıhhatli kabul ettiği, ancak hacmini şişirmemek için *el-Câmî*'ne alamadığı, pek çok hadisten, âdab ağırlıklı olan hadisleri *el-Edebu'l Mufred*'ine toplamış, tarihî değeri olan, fezâil, zamana bağlı hadiseler, beldeler ve milletlerin yapıları, içtimaî değeri olan ve diğer pek çok hadisi de yine senedleriyle ve *el-Câmîu's Sahîbi* ile aynı hadis kriterlerine tâbi tutarak, *et-Târihu'l Kebîr*'i ve *et-Târihu's Sağır*'ine toplamıştır. Dolayısıyla Fetih hadisi de bu bağlamda değerlendirilmeli ve hadisin *el-Kutubu's Sitte*'de geçmiyor olmasını, hadisin sıhhati için bir zaaf telakki etmemek gerekir kanaatindeyiz. Zîra *el-Kutubu's Sitte*'ye girebilmiş zayıf hatta uydurma diyebileceğimiz (az sayıda da olsa) hadislerin varlığı gerçeği yanında, bu hadis koleksiyonlarına girememiş pek çok sahih hadisin bulunduğu da hadis ehline malumdur.

Hadisin Geçtiği Diğer Kaynaklar

Hadisin geçtiği ikinci kaynak, Ahmed b. Hanbel (ö. 241 / 855)'in *el-Mus-*

23 el-Buhârî, *et-Târihu's Sağır*, I, s. 22.

24 el-Kettânî, es Seyyidu'ş Şerîf Muhammed b. Ca'fer, *el-Risâletu'l Mustatrafe* (Hadis Literatürü), Terc. Yusuf Özbek, s. 260, İz Yay. İstanbul 1994.

25 Muhammed Mustafa el-A'zâmî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, (Terc. Hulûsi Yavuz) s. 276, İz Yay. İst. 1993.

ned' idir.²⁶ Üçüncü kaynak ise, el-Hâkim en Nisâbü'rî (ö. 405 / 1014)'nin *el-Mustedrek alâ's Sahîhayn*'ıdır.²⁷ Diğer bir eser Ebû Bekr ibn Ebî Şeybe (ö. 235 / 849)'nin *el-Musannefi*²⁸ ile et-Taberânî (ö. 360 / 791)'nin *el-Mu'cemu'l Kebîr fi Esmâi's Sababe* isimli eseridir. Ayrıca hadis, Hâtîb el-Bağdadî'nin et-Telhis'inde ve İbn Kayyîm el-Cevziyye'nin *el-Mu'cemu's Sababe* adlı eserinde yer almaktadır. Ayrıca İbn Abdilberr (ö. 463 / 1071) *el-İstiâb*'da,²⁹ İbnü'l Esir (ö. 630 / 1233) *Usdu'l Gâbe'de*,³⁰ İbn Hacer (ö. 852 / 1448)'de *el-İsâbe'de*³¹ metnin ilk râvisi sıfatıyla Bîşr el-Çanevî'nin tercüme-i hâlinden bahsederken, hadîsi naklederler. Diğer yandan ez-Zehbî (ö. 748 / 1347) sıhhat derecesini belirtmek maksadıyla *et-Telhîsu'l Mustedrek*'de,³² es-Suyûtî (ö. 911 / 1505) de, önceki kaynaklardan derleme suretiyle meydana getirdiği, *el-Câmiu's Sağîr*³³ isimli eserinde metne yer verirler. İbn Hacer'in *el-Câmi'u's Sağîr*'inde şerh yazan el-Munâvî ile el-Azîzî'nin ikisi de hadisin sahih olduğunu kaydetmeleri³⁴ ve özellikle bu hadisin oluşturduğu motivasyonla ashâbın fetih teşebbüslerine bizzat katılmakla pratize etmeye çalışmaları, hadisin sıhhatinin en büyük delilidir.

Hadisin Kütüb-i Sitte'de geçmiyor olması, muhakkak sahih olmadığı anlamına gelmemektedir. Zira ilmî bir realite olarak Kütüb-i Sitte'nin dışında kalan bir çok hadis mecmuasında pek çok sahih mevcuttur. Ayrıca fetih hadisini mâna olarak te'kid eden diğer bir rivayet olan Abdullah b. Amr b. el-As'ın rivayetinde;

- "*Konstantiniyye ve Rumiyye (Roma) fethedilecektir*" diye buyuran Hz. Peygambere ashap soruyor:

- "*Hangisi daha önce fethedilecektir?*" Resûlullah ise,

- "*Herakleios'un şehri daha önce fethedilecektir*, "buyurmuşlardır.³⁵

26 Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), *el-Musned*, Hadis No: 18189, Çağrı Yay. İstanbul 1992.

27 el-Hâkim, *el-Mustedrek*, IV, (Hadis No: 42422), Haydarâbâd 1335.

28 Bkz. Fuat Sezgin, *Geshible des Arabischen Schrifttums*, I, s. 108-109, Leiden 1967.

29 İbn 'Abdî'l Berr, Ebû Ömer Yûsuf b. 'Abdilberr en Nemerî, (ö. 463/1070) *el-İstiâb fi Ma'rifeti'l Ashâb*' I, s. 170, (Thk. Muhammed el-Becâvî), I-IV, Dâru'n Nehdati Mısır, Kahire, trs.

30 İbnü'l Esir İzzu'd Dîn Ebu'l Hasen 'Ali b. Muhammed b. Ebî'l Kerîm eş Şeybânî el-Cezerî (ö. 630/1209), *Usdu'l Gâbe fi Ma'rifeti's Sababe*, I, s. 189, Kahire 1280.

31 İbn Hacer el-Askalânî. Ahmed b. Ali (ö. 852/1448) *el-İsâbe fi Temyizi's Sababe*, I, s. 162. Kahire 1358/1939.

32 ez-Zehbî, Ebû 'Abdillâh Şemsu'd Dîn b. Ahmed (ö.748/1374), *Telhîsu'l Mustedrek*, IV, s. 422.

33 es-Suyûtî, *el-Câmiu's Sağîr*, II, s. 123, Mısır 1373/1954.

34 el-Azîzî. *Sirâcu'l Munîr Şerhu Câmiu's Sağîr*, III, s. 177-178, Kahire 1324; Ayrıca bkz. Munâvî, Zeynuddîn Muhammed 'Abdurraûf b. Tâcu'l Ârifîn b. Ali (ö. 1031/1622), *Feyzu'l Kadîr Şerhu Câmiu's Sağîr*, V, s. 262. (I-IV), Dâru'l Fikr, Beyrut 1391/1972.

35 Hadis kriteri açısından son derece zayıf olan bu hadisi hiçbir müteber hadis mecmuasında bulamadık. Ancak, hadisin sıhhati ile ilgili hiçbir değerlendirme yapmadan yapılan bir değerlendirme için bkz. İsmail L. Çakan, *İstanbul'un Fethi Hadisi, Fetih, Fatih ve İstanbul Sempozyumu*, s. 51, İstanbul 1992.

İstanbul'un fethi hakkındaki bir diğer hadiste; birden fazla hadisin kompozite edilmesiyle oluştuğu izlenimi veren, anlam olarak da mübhem bir yapı arz eden ve içeriğinde Hz. İsa, İstanbul'un Fethi, Deccâl ve şeytan ilişkisini konu alan uzunca bir hadis olup, İstanbul'un fethinin kıyamet alâmeti olduğu imâ edilen senedindeki râvilerin bazıları cerh edilmiş bir hadistir.³⁶ Kanaatimizce birden fazla farklı konudaki bu hadis, zapt yönünden kusurlu râviler tarafından birleştirilip tek hadis haline getirilerek, mübhem ve anlaşılmasız bir tek hadis durumuna sokulmuştur. Buradaki hadisin râvilerinden Süheyl b. Ebî Salih,³⁷ Süleyman b. Bilâl³⁸ ve Mu'alla b. Mansûr³⁹ hadis âlimlerinin tenkidine uğramışlardır.

Bir konuda birden fazla hadisin, aynı mânayı te'yiden bulunması tabii olarak hadisin sıhhatine işaret eder. Kaldı ki hadisin metin kritiği bağlamında analizinde, sıhhatini tespit için önemli bir vesile olan, tarihî hakikatlerin te'yidi ile sabit olması gerçeği de önemlidir.

Hadisin Gaybî Haberler Çerçevesinde Tahlili

Hadis, söylendiği zaman itibarıyla, vuku bulmayan bir hadiseye işaret etmesiyle gaybî haberler bağlamında da incelenmesini zarurî kılmaktadır. Dolayısıyla fetih hadisinde şu sorulara cevap bulunması gerekecektir:

-Hz. Peygamberin gaybî haber niteliğindeki hadislerde bilgi kaynağı nedir?

-Hz. Peygamber İstanbul'u feth edecek komutan ve orduyu biliyor muydu?

Bu sorulardan birincisi yıllar yılı, âlimlerin zihnini meşgul etmiş, özellikle mutasavvıflar, Hz. Peygamber'in gaybî bilgisini izah sadedinde, içsel bilgi diyebileceğimiz, ledün ilmî benzeri bilgi edinimleri üzerinde durmuşlardır. Bu bilgi türlerinin savunucuları en olmaz ve mantıksız ifâdelere bile, basit bir mantıkla, "*Buna Allah'ın gücü yetmez mi?*" savunması geliştirmişlerdir.⁴⁰ Halbuki, bu mantık nazariyesi, beraberinde en olmadık şeyleri Allah'ın yapabileceği gerçeğini akla getirmekte, gerçekte Sünnetullah kurallarının varlığı inkâr edilmekte-

36 Müslim, 52/Fiten, 9: 34 (Hadis No: 2897).

37 ez-Zehabî, Ebû 'Abdillâh Şemsu'd-Dîn Muhammed b. Ahmed (ö. 748/1374), *Mizânü'l İ'tidâl fi Nakdi'r Ri-câl*, (I-IV), II, s. 243-244; Beyrut 1989; İbn Hacer el-Askalanî, Ahmed b. Ali (ö. 852/1448) *Tehzibü't Teh-zib*, (I-VI) II, s. 449-451, Beyrut 1412/1991.

38 İbn Hacer, *Tehzibü't Tehzib*, II, s. 394.

39 ez-Zehabî, *Mizânü'l İ'tidâl*, IV, s. 150-151; İbn Hacer, *Tehzibü't Tehzib*, V, s. 498-499.

40 Tasavvuf ehlinin en olmadık hadiseleri bile nasıl kabul edebildikleri gerçeğini dile getiren ve bu zümreyi tenkit eden İbn Akîl, "*İslam dini için en zararlı olan iki zümreden biri kelâmîcılar, diğeri sûfîlerdir. Kelâmîcılar akla dayanarak halkın akidesini bozarken, sûfîler nefsi hoş tutmayı esas alarak milletin amelini ifsat etmişlerdir. Kelâmın en son ulaştığı gaye şüphecilik, tasavvufun nihâî hedefi şathiyecilik (massalara zıt şeyler söylemek) tir, demiştir*". Bkz. İbnü'l Cevzî, *Telbîsü'l İblîs*, s. 361, Mısır trs; Ayrıca bkz. İbn Kayyım, *İğasetü'l Lehfân*, I, 139, Mısır 1961; Hadislerin Tasavvufa kaynaklık etmesi mevzuunda yapılan modern bir çalışma için bkz. Yıldırım, Ahmet, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 1986.

dir. Üstelik bu içsel bilgi edinim, tecrübî bir değeri olmayan bilgi türü olarak, hadis ilminde senedsiz hadis rivayeti, vefatından asırlar sonra doğrudan Hz. Peygamber'den bilgi alma gibi, genel anlamda muhaddislerin kabulü imkânsız, hadis malzemesinin uydurulmasını netice veren, sonuçlar doğurmuştur.

Öyleyse ikinci soru ile birlikte düşünüldüğünde, Allah Resûlü'nün İstanbul'un fethine matuf ifadelerini, bir temenni, bir hedef gösterme ve ufuk açma olarak anlamak gerekir kanaatindeyiz. Bu gerçek sahabeden başlayarak her dönem Müslümanlarınca bir hedef olarak algılanmış ve İstanbul'a pek çok seferler düzenlenmiştir.

Feth'in Lügat ve İstilah Anlamı

Feth, Bir beldeyi veya bir şehri harp veya sulh yoluyla ele geçirmek veya kapılarını İslam'a açmak anlamına gelmektedir. "*Feth*" İslam tarihinde özellikle iki yerde kullanılmıştır; birincisi, İslam'ın kalbi ve merkezi olan Mekke'nin fethine, Kur'an-ı Kerim'de Fetih Suresi'nin işaret etmesidir İkincisi ise, Allah Resûlü'nün beyân buyurdıkları "*İstanbul'un fethi*" dir.

Bu iki fetihden birincisi Allah'ın, Peygamber'ine; ikincisi Hz. Peygamber'in ümmetine müjdesidir. Her ikisi de gerçekleşmeden önce haber verildiği için, istikbâlden haber veren birer mucizedir.

Yine gerek Kur'an-ı Kerim'deki Mekke'nin fethi, gerekse Hadîs-i Şerifteki İstanbul'un fethedileceğine dair haberlerde kesinlik ifâde eden üslûp kullanılmıştır. Kur'an'da mesele, geleceğe ait bir mesele olmasına rağmen, tahakkukunun yüzde yüz olacağını ifâde için mazi sigası ile; "*Biz, sana pek parlak bir fetih ihsan ettik*" buyurulmuş; Hadis-i Şerifte de, fiilin başında, kat'iyet ifâde eden te'kid lamı, sonunda da te'kid-i nûn-ı müşeddede kullanılarak "*muhakkak ve kesinlikle feth edilecektir*" buyurulmuştur.

Ne var ki; Kur'an-ı Kerim'de, fiil malûm sîgası ile ve faili yâni fâtihi belirttilerek, Mekke'nin Hz. Peygamber (s.a.s) tarafından fethedileceği bildirilmiş; hadîs-i şerifte ise, fiil, meçhul sîgası ile îrad buyurularak fâtihi belirtilmemiştir. Bu durum ise, Peygamber Efendimizden hemen sonra, tâ Hz. Osman (R. anh) devrinden itibaren, çeşitli ordu komutanlarını gayrete getirerek, onları, Hz. Peygamber'in müjdesini gerçekleştirme ve fâtihini malum hâle getirme yarışına sevk etmiştir.

Allah'ın Kur'an-ı Kerim'de geçen güzel isimlerinden (Esmâ-i Hüsnâ) birisi el-Fetrah'dır.⁴¹ Fetih'de bir müjde, bir ümit, Hakk'ın zaferi vardır. Ancak, soyut anlamda bir beldeyi her halükârda ele geçirmek fetih değildir. Kur'an-ı Kerim'de; bir şehre orayı bozmak, fesada uğratmak için girmek; fetih olarak nitelememiştir.⁴²

41 34/Sebe', 26.

42 27/Neml, 34.

Buna karşılık; bir yere adalet götürmek, ahlak götürmek için gitmek; Allah'ın nasip kıldığı bir fetihtir.⁴³ Allah, Resulünü hidâyetle ve Hakk Din ile, bütün ideolojilere üstün olması için göndermiştir.⁴⁴ Bu üstün olma, başkalarına ahlakta örnek olma demek olup, mustaz'afı zulümden kurtarma ödevi; zorla din benimsetme ödevi demek değildir.

Savaş, *İlâhî Tabîi Hukuk* demek olan İslâm'da, meşru müdâfaa halinde meşru ve caizdir. Ne var ki; meşru müdâfaa da, sadece kendi nefsinin müdâfaadan ibaret değildir. Hangi dinden olursa olsun, başka bir mazlumu zulümden kurtarmak için yapılan savaş da meşru müdâfaadır.⁴⁵

Dini, kuvvet ve iktidar yoluyla galip hale getirmek, yeryüzünü fitne ve fesadın her çeşidinden temizlemek ve Müslüman'ın gönül huzuru içerisinde, Allah'a karşı her türlü ibadetini engelsiz olarak icra ve îfa etmesini sağlamak için ve sosyo-kültürel ortamın İslâm'a göre düzenlenmesi uğrunda yapılan her türlü çalışma, Allah yolunda cihadın açık görüntülerindedir. Bu bağlamda eş-Şâtıbî (ö. 790, 1388) "*el-Muvâfakat fi Usûli's Şeria*" adlı eserinde:

"Emr-i bi'l mâruf ve nehy-i ani'l münker" görevinin en önemli temel taşı olan cihad, Medine'de farz kılındı ise de Mekke'de ilan edilmiştir,⁴⁶ derken "*el-Muvâfakat*" şarihi Dr. Abdullah Draz ise, eş-Şâtıbî'ye şu izâhi ekler; "*Cihad; mârufu emir, münkeri nehy müessesesinin en yüce temelidir*".⁴⁷

Yine "*Siz insanlar için (insanların kurtuluşu için) çıkarılmış en hayırlı ümmet-siniz ve onlara marufu emredersiniz...*"⁴⁸ âyetinin tefsirinde İbn Abbas (ö. 68 / 687); "*Bu esasa göre Allah'tan gayri ulûhiyete layık hiç bir ilah olmadığına şehadet etmek, Allah'ın insanlığa gönderdiği ve insan hayatını kuşatan her sahadaki emir ve nehiyelerini, birer kanun olarak kabullenmede, Allah'tan başka hiçbir hakimiyet ve otorite "merci olmadığı" hakikati uğruna, topyekün inkarcılarla savaşma, marufun en büyüğüdür. "Münkeri nehyedersiniz" yani Allah'ın hükümranlığına gölge düşürecek her türlü saldırıya karşı savaşırsınız. Münker yalanlamaktır. Bu ise münkerin en büyüğü ve en çirkinidir*"⁴⁹ demektedir.

Fahrüddin er-Râzi (ö. 606 / 1210) ise;

43 48/Fetih, 1.

44 48/Fetih, 28.

45 Hüseyin Hatemi, *Retih'in Anlamı*, (I. Uluslararası İstanbul'un Fethi Konferansı, 24-25 Mayıs 1996) s. 21, İstanbul 1997.

46 eş-Şâtıbî, Ebû İshak İbrahim b. Musa, *el-Muvâfakat fi Usûli's Şeria*, (Trc. M.) I-IV, III, s. 50. İz Yay., İst., 1993.

47 eş-Şâtıbî, a.g.e., III, s. 51.

48 3/Âl-i İmran, 104.

49 et-Taberî, Ebû Ca'fer (ö. 310/922), *el-Camiu'l Beyân fi Tefsiri'l Kur'an*, IV, s. 28, Meymeniyeye Matb., Mısır, 1321 H.

"Marufun başı Allah'a iman, münkerin başı ise Allah'ı inkârdır. Cihad ise imâna teşvik etmeyi, küfürden uzaklaştırmayı gerektirir. Binaenaleyh cihad, mârufu emir, münkeri nehyetme görevine dahildir."⁵⁰

es-Serahsî (ö. 483 / 1090) bu mevzûya atfen şöyle demektedir;

"Allah'ın Resulü cihadı, "dinin doruk noktası" diye isimlendirdi. Zira cihad ruhunda marufu emir, münkeri nehyetme esası yatar. Bu ise İslâm ümmetinin vasfıdır. Aynı şekilde cihad derecelerinin en yükseğine teşvik etmektedir. Bu ise şehidliktir."⁵¹

Bu İslâm âlimlerinin de işaret ettiği gibi emr-i bi'l mâruf ve nehy-i ani'l münker birbirlerinin tamamlayıcısıdır. Dolayısıyla cihad ve emr-i bi'l mâruf ve nehy-i ani'l münker'le ilgili bütün hadisler mevzuumuzla doğrudan veya dolaylı olarak alakalıdır.

Fetihler sonucunda İslâm devletinin himâyesi altına alınan insanlar, hem İslâm'ın safiyet ve ulviyetini müşahede etmek, hem de tevhîd potasında temizlenip, sevgi, adalet, merhamet, insaf ve iman sahibi olmuşlardır. Böylece, Müslümanları tanımak suretiyle, doğrunun eğriden, güzelin çirkinden, tevhidin şirkten farkını müşahhas bir şekilde idrâk etme imkânına kavuşmuşlar, dolayısıyla da memleketin yeni sahiplerinin müsamahakâr, eski idarecilerle kıyas kabul etmeyecek kadar adaletli, insafli, insan hak ve haysiyetine saygılı olduklarını bizzat görmüşlerdir.⁵²

İstanbul'un Önemi ve Tarihte Fetih

Teşebbüslerine Bu Hadîsin Etkisi

29 Mayıs 1453 Salı günü Sultan II. Muhammed Fatih'in fethiyle *Kustanti-niyye'l Uzmâ (Constantinople)*, Osmanlı Devleti'nin payitahtı olarak İslam dünyasına kazandırıldı. İstanbul, fetihden 1123 yıl önce, yine bir mayıs günü, Roma İmparatorluğunun yeni başkenti ilan olunmuş ve bütün ortaçağ boyunca dünya tarihindeki üstün mevkiini korumuştur. Selçuklular zamanında İstanbul ismi *Constantine Şehri* için kullanılıyordu. Hicri dördüncü (miladî 10.) yüzyıla kadar o dönemin Rumları bu şehre yerel dilde "*Şehire doğru*" anlamına gelen *ees ten polin*'in bir ifâdesi olarak *Bulin* ve *Stanbulin* diyorlardı. Müslümanlar da bu şehre aynı zamanda *Rûmiyya el Kubrâ*, *Taht-ı Rûm*, *Gulgule-i Rûm*, *el-Mabmiyya* ve (iyi korunan anlamında) *el-Mahrusa* diyorlardı. Sultan Muhammed Fatih, şehre İslam-bol 'İslam Şehri' adını verdi.⁵³

50 er-Râzi, Fahrüddin Muhammed, *Mefâtihu'l Gayb*, IV, s. 523, Matbaâtü'l Amire eş Şarkıyye, Mısır, 1308 H.

51 es-Serahsî, Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl., *el-Mebsût*, I, s. 19-20, Çağrı Yay., İstanbul, 1983.

52 Mustafa Fayda, *İslam Ansiklopedisi*, XII, s. 469, (Fetih Maddesi), TDV Yay. İstanbul 1995.

İstanbul, coğrafi konumunun özelliği dolayısıyla yüzyıllarca siyasî, askerî ve ticarî açıdan hep önem taşımıştı. Geo-politik önemi yanında, sahip olduğu tabii güzellikler, İstanbul'un cazibesini daha da arttırmış, ona "*Şehirlerin kraliçesi*" unvanını kazandırmıştı.⁵⁴ Doğu ve Batı milletlerinin hayranlığını cezbeden bu muhteşem şehir, İslam dünyasını da cezbetmişti. Bazı Müslüman âlimler, Kur'an-ı Kerim'deki "*beldetu'n tayyibetun*"⁵⁵ ifadesinin ebced hesabıyla İstanbul'un fethine tarih düştüğünü belirtmişlerdir.⁵⁶ Burada ebced hesabının ilmi değeri bir tarafa, Müslümanların rüyalarını süsleyen şehir olarak İstanbul'u gördüklerini göstermesi bakımından, bu değerlendirmeyi önemli bir anekdot olarak görmek gerekir.

Hz. Peygamber'in, İstanbul'a sahip olmanın sağlayacağı üstünlüğü anlatmak gayesiyle, İstanbul'un fethini tebşir için, îrad buyurduğu hadis-i şerifi duyan Müslüman hükümdarlar, İstanbul'u alabilmek için pek çok kuşatmalar yapmışlardır. İstanbul, tarih boyunca, bir çok kez kuşatılmış fakat alınamamıştır. Bu kuşatmalara rağmen alınamama sebepleri arasında, bu şehrin surlarının çok sağlam olması, ortaçağ silahlarının yetersizliği, şehrin denizden ve karadan yardım alabilir olması,⁵⁷ şartları gösterilebilir.

Bu arada harp tekniği açısından bakıldığında, Konstantiniyye özellikle Anadolu ve Rumeli'de bir hakimiyet kurulmadan ele geçirilmiş olsaydı bile, böyle bir fetih kalıcı olmayabilirdi. Zira burası, coğrafi-stratejik konumu yanında, Hıristiyanlık dünyası için sembol bir beldedir. Zaten Türklerin fethinden sonra da tarih boyunca, Hıristiyan dünya, Konstantiniyye'nin fethini içine sindirememiştir..

Tüm bu özelliklerine rağmen, sahabeden itibaren Müslümanların burayı fethine yönelik seferlere olan iştiağını, bir bölge fethi, ganimet hırsı vb. dünyevi kazanımlarla izahın akıllıca olmadığı, İstanbul'a yönelik seferlerde motivasyonu sağlayan en önemli, belki de tek âminin Hz. Peygamber'in bu fethine katılanları müjdelemesi olduğu anlaşılmaktadır.

Şehri, Hz Muâviye döneminde, Emevîler beş sene müddetle muhasara etmişlerdir. Bu muhasara sırasında büyük sahabelerden Hâlid b Zeyd (Ebû Ey-

53 Atallah Bogdan Kopanski, *Müslümanlara Karşı Gerçekleştirilen Haçlı Seferlerine Osmanlıların Verdiği Geo Politik Bir Cevap Bağlamında Doğu Avrupa'nın İslâmleştirilmesi*, (I. Uluslararası İstanbul'un Fethi Konferansı, 24-25 Mayıs 1996) s. 51, İstanbul 1997.

54 Işın Demirkent, *Fethin Öncesinde Bizansın Siyasî Durumu*, (I. Uluslararası İstanbul'un Fethi Konferansı, 24-25 Mayıs 1996) s. 32, İstanbul 1997.

55 34/es-Sebe', 15.

56 ez-Zemahşerî, Cârullah Muhammed b. Ömer (ö.538/1143), *el Keşşâf an Hakâiki't Tenzil ve Uyûni'l Akvâl fi Vucûbi't Te'vil*, III, 284, (I-IV), Dâru'l Fikr, Beyrut trs.

57 Yakutu'l Hamavî, *Mu'cemu'l Buldân*, IV, s. 347, Beyrut 1957.

yüb el-Ensârî)⁵⁸ burada şehid düşmüştür. Ayrıca, Abdullah ibn Abbas, Abdullah ibn Ömer ve Abdullah ibn Zübeyr ile Abdulaziz ibn Zurâre el-Kulâbî'de aynı ordu içinde bulunuyordu.⁵⁹

Yine. Hz. Muaviye döneminde (674-680 h. / 1275-1281 m.) İstanbul ikinci kez kuşatılmış, alınamamıştır. İbn Haldun, Mâlik b. Hubeyre ve Yezid b. Semere Rehâvi komutasındaki orduların bu dönemde Arz-ı Rûm'a gönderildiğini yazar.⁶⁰ Hicretin 49. veya 50. Yılında (669-670 h. / 1270-1271 m.) Muâviye ibn Ebî Sufyan büyük bir ordu hazırlayarak, başına Sufyan ibn Avf'ı tayin etmiş, oğlu Yezîd'in de emrindeki askerlerle derhal bu orduya katılmalarını istemişti. Hz. Peygamber'in, Fetih hadisinde beyan buyurduğu muştusuna muhatap olmak isteyen Muaviye, ordunun fetih olmadan dönmesini istemiyordu. Öyle ki bu ordu, O'nun vefatına kadar orada kalıp, Hicrî 54'den 60 yılına kadar seferlerine devam etti.⁶¹

Konstantiniyye'nin fethi hadisi, sahabe ve tabiün nesli için önemli bir motivasyon vesilesi olmuş, hatta Tarık b. Ziyâd ve Musa b. Nusayr'ın Endülü'sü fethinde, asıl hedefin Avrupa'yı arkadan feth edede Konstantiniyye'yi muhasara etmek niyeti olduğu iddia edilmiştir.⁶² Konstantiniyye'nin fethi hadisi, yaklaşık sekiz asır boyunca, sağladığı motivasyonla Konstantiniyye önlerine pek çok seferin düzenlenmesine kaynaklık etmiştir.

Fetih Hadisine Mevzu (Uydurma) Diyenlerle İlgili Genel Bir Değerlendirme

Aralarında Nâsiruddîn el-Elbânî ve Mahmûd Ebû Reyve'nin de bulunduğu bazı âlimler, İstanbul'un fethi hakkındaki hadislerin zayıf hatta uydurma oldu-

58 Hâlid b. Zeyd b. Kuleyb b. Sa'lebe; Ebû Eyyüb. Neccâr oğullarındandır. Hayatı için bkz. İbn Hişam, Abdülmelik b. Hişam Eyyüb el-Himyârî el-Basrî, *es Siretu'n Nebeviyye*, I, s. 496, Mısır 1375 H.; İbn Sa'd, Muhammed (ö. 230/844), *et-Tabakâtu'l Kebîr*, III, s. 49; Brill 1904; İbn Abdî'l Berr, *el-İstiâb İbn 'Abdî'l Berr*, Ebû Ömer Yûsuf b. Abdilberr en Nemerî, (ö. 463/1070) *el-İstiâb fi Ma'rifeti'l Ashâb*, (Thk. Muhammed el-Becâvî), II, s. 424 (I-IV), Dâru'n Nehdati Mısır, Kahire, trs.; Hz. Muâviye'nin İstanbul'a sevk ettiği ordu içerisinde, Hz. Peygamber'i Medine'ye hicretinde misafir eden Hz. Eyyüb el-Ensârî (Hâlid b. Zeyd) de vardı. Bu büyük sahabe, sahâbeden birinin şehid olup oraya defnedileceğini Hz. Peygamber'den işitmiş ve bu mazarîyete erişmek için gazaya katılmıştı. Ebû Eyyüb el-Ensârî bir ok darbesi veya karın ağrısı bazı kaynaklarda ishal ile burada vefat edince kendi vasiyeti üzerine surlara en yakın bir yere defnedilmiştir. İbn Hacer el Askalanî, Ahmed b. Ali (ö.852/1448) *el İsâbe fi Temyizi's Sahabe*, I/405, Kahire 1358/1939. Geniş bilgi için bkz. Hasan Güleç, *Peygamber'in (SAS) Ev sahibi*, Diyanet Dergisi, XII:5, s. 259, Ankara 1973; Bu sırada Bizans imparatorunun mezarı sökeceği haberi yayılmış ve İslam hükümdarları Rumlara "Bu zat Peygamberimizin büyük sahibesindedir. Eğer mezara birşey olursa İslam memleketlerinde çan nihâyet bulur, hiçbir Hıristiyan yaşayamaz." mukabelesinde bulunmuşlar, bunun sonucunda hiçbir Rum hükümdarı ve komutanı bu mezara dokunamamıştır. Geniş bilgi için bkz. Osman Turan, *Türk Cihan Mefkûresi*, s. 360-361, İstanbul 1978; Ayrıca Ebû Eyyüb el-Ensârî'nin kabrinin korunması hakkında bkz. el-Kazvîni, *Eserü'l Beiea ve Abbâru'l İbâd*, s. 1607, Beyrut 1960.

59 İbnu'l Esîr el-Cezerî, *el-Kâmil fi't Tarih*, III, s. 459, Matbaatu'l Muniriyye, Mısır, 1348 H.

60 Arz-ı Rum bugün Türkiye'nin bir vilayeti (Erzurum) dir. Fakat o dönemde bu terim tüm Anadolu'ya isim olarak kullanılıyordu. Bkz. İbn Haldun, *Kitabu'l İbar*, III, s. 20, Beyrut 1975.

61 İbnu'l Esîr a.g.e., III, s. 497.

62 Ahmet Ağırakça, *Konstantiniyye Hadisinin İslam Fetih Hareketlerine Etkisi*, Uluslararası İstanbul'un Fetih Sempozyumu, s. 87, İstanbul 1996.

ğunu ileri sürmüşlerdir.⁶³ Araplar her nedense, Müslüman Türkler tarafından gerçekleştirilen bu fethi, sanki yapılmamış kabul eder bir tutum içine girdikleri gözlenmektedir. Bu anlayışa göre, Hz. Peygamber tarafından haber verilen İstanbul'un fethi, Türkler tarafından yapılan değildir, bu müjdenin gerçekleşmesi için bunun mutlaka Araplar tarafından yapılması gerekmektedir.⁶⁴

Mehmed Said Hatiboğlu hocamız şu ayrıntıyı kaydeder: Asrımızın ilk yarısı Mısır âlimlerinden Reşid Rızâ'nın (ö. 1935) 1926 senesinde yazdığı *Menar* isimli tefsirde (c. IX, s. 447), 7. A'râf sûresinin 187. ayetiyle ilgili olarak verdiği tafsilât meyânında, İstanbul'un Müslümanlar tarafından fethini kıyamet âlâmetlerinden sayan bazı hadîsimi sözleri kaydetmekte ve şöyle demektedir: "Hocalarımızın hocası allâme Mahmûd en-Neşşâbe şöyle dedi; 'İstanbul fethini kıyamet âlâmeti gösteren hadîsin' mânâsı Arapların orayı Türk eşkiyasından feth edeceği demektir.'" Reşid Rızâ kendi fikrini de söylüyor: *Şeyh ehl-i siyasetten değildi... Müslüman Türkler bu hadîslerin Sultan Mehmed'in fethiyle gerçekleştiğini söylerler amma, hadîsler sarihdir...*⁶⁵

Bu hadise mevzu (uydurma) diyenlerle ilgili genel bir değerlendirme yapacak olursak, ilginç bir tesadüf olarak (!) bu hadîs için uydurma diyen âlimlerin tamamı, bu hadîsin işaret ettiği tarihî vaka gerçekleştikten sonra bu değerlendirmeyi yapmışlardır. Yani İstanbul, Türkler tarafından feth edildikten sonra, 1453 sonrasında bu değerlendirmeleri yapmışlardır.⁶⁶ Asıl ilginç olanı ise, bu hadise mevzu diyenlerin tamamının Arap oluşu, yani hiçbirinin Türk olmayışıdır.

Şehirlerin faziiletleri ve zemmi hakkında uydurulan hadîslerin sadece ırkî sebeplerden dolayı ortaya çıktığı düşüncesi yanlışdır. Çünkü hadîs vaz'ında siyâsî ve sosyal mücâdelelerde rol oynamıştır.⁶⁷

63 el-Elbânî, Muhammed Nâsiruddîn, *Silsiletü'l Ebâdisi'z-Zâife ve'l Mevzû'a ve Eseruhâ's-Seyyî'î fi'l Ümmeti*, II, 268-269, (I-IV), Riyâd 1992; Ebû Reyeh, Mahmud, (v. 1970) *Edvâ ale's-Sünneti'l-Muhammediyye*, s. 129, III. Baskı, Mısır 1969.

64 Mehmed Said Hatiboğlu, *Batı'daki Hadîs Çalışmaları Üzerine*, Uluslararası Birinci İslâm Araştırmaları Sempozyumu Tebliği, s. 91-92, İzmir 1985.

65 Mehmed Said Hatiboğlu, *Batı'daki Hadîs Çalışmaları Üzerine*, Uluslararası Birinci İslâm Araştırmaları Sempozyumu Tebliği, s. 91-92, İzmir 1985.

66 Mevzû Hadîsler konusunda mütesâhil bir tavır sergileyen es-Suyûtî (ö. 911/1505)'nin *el-Leâli'l Masnû'a's*'ından itibaren hız kazanan mevzû hadîsleri derleme çalışmalarının tamamında menfi milliyetçiliğin bir hadîs uydurma sebebi olarak zikredildiğini görmek mümkündür. Ancak, aynı muhaddisler bazen sahih bir hadîsi, sırf bir millete işaret ediyor olması hasebiyle de uydurma telakki edebilmişlerdir. Bunda menfi milliyetçiliğin hadîs uydurma sebepleri arasında zikrediliyor olması da etkili olmuş olabilir. Milletleri öven ve yeren hadîsleri uydurma telakki eden mevzû hadîs çalışmaları için bkz. Aliyyu'l Kârî, Ali b. Muhammed (ö. 1014/1605), *el-Esrârü'l Merfûa fi'l Ahbârî'l Mevdûa*, (Thk. Muhammed Lutfî es Sebbağ), s. 119, Beyrut 1986; M. Yaşar Kandemir, *Mevzû Hadîsler*, s. 170, DİB. Yay., Ankara 1984.

67 Bkz. Talat Koçyiğit, *Hadîs Tarihi*, s. 156-157, Ankara 1977; Sadık Cihan, *Uydurma Hadîslerin Doğuşu ve Sosyo-Politik Olaylarla İlgisi*, s. 192 (49. Nolu dipnot), Erüt Yay. Samsun 1997.

Bilindiği üzere, aşırı milliyetçilik anlayışı, tarih boyunca kendi milliyetini diğer milletlere üstün gösterme gayreti, hadis uydurma sebepleri arasında önemli bir yere sahiptir. Dolayısıyla mevzu hadislerle ilgili eser yazarlar, "hangi hadisler uydurmadır?" başlığı altında, milletleri özel anlamda öven ve zemmeden hadislerin önemli bir yekûn tuttuğunu ifade ederler.⁶⁸ Biz ise fetih hadisiyle ilgili bu çalışmamızda gördük ki, bağınaz milliyetçilik anlayışı, sadece kendi milliyetini övmek için hadis uydurmakla yetinmemiş, karşı millet ve ırkların lehine görünen sıhhatli hadislere, uydurma denmesine de sebep olabilmektedir.

Sonuç

İslam, Allah'ın adaletini yeryüzüne hâkim kılmak ve beşeri beşeriyetin kulluğundan kurtarmak gayesi ile gelmiştir. Kısaca İslam, yaratılış gayesi Allah'a kul olmak olan insanoğlunun, ruh ve gönlüne Tevhidi hakim kılmak üzere gönderilmiştir. Bu İlâhî istek doğrultusunda; yeryüzünün bütününde insanların Allah'ın adaleti ile yönetilen tek bir kitle olmaları ve bu yönetimi sağlayacak âdil idarecilerin itaatine girmeleri İslam'ın yönetim biçiminin vazgeçilmez bir teoridir. Kur'ânî ifadeyle; Müslüman olsun olmasın insanlar ilâhî adaletle, zulme uğramadan yönetilmelidir. Tevhidi geleneğin, muktezâsı olarak peygamberlerin öğretilerinin tümünde, insanlığın bu ilâhî emir ve yönetime tâbi olmaları istenmiştir.⁶⁹ Böylece zulmün ve despotizmin yerine ilâhî adaletin temsilcilerinin hâkimiyeti hedeflenmiştir. Bu hedefin gerçekleşmesi adına fetihler yapılmıştır ki; bu fetihlerden biri de Konstantiniyye'nin fethidir.

İslam'la müşerref olan Türk milletinin nihâî hedefi olan ilâ'yı kelimetullah'ı hayata hâkim kılmak ülküsü içinde fetihler özel bir yere sahiptir. Bu kutlu gayenin tahakkuku adına, nizâm-ı âlemin temini için sayısız coğrafyalara, sayısız seferler yapılmıştır.

Hadis kriteri açısından âhad bir hadis olan, ancak merfu, senedi muttasıl, râvileri birbirleriyle mülâki ve sika olan fetih hadisinin muştusuna muhatap olma, sahabeden başlayarak, Fatih Sultan Mehmed'e kadar pek çok kişinin rüyasını süslemiştir. Peygamberi müjdeyi pratize etme adına nice seferler düzenlenmiştir. Tarihî bir vaka olmasına ve sahabeden itibaren geniş kitleler arasında meşhur olmanın yanında, insanların bu haberin tahakkukuna şahitlik etmek uğruna canlarını vermiş olmaları, hadisin sıhhatinin en güzel resmidir.

Sekiz asır gibi uzun bir dönem, İslam ordularını Konstantiniyye üzerine sevk eden bu hadis, İslam fetih tarihinde büyük bir rol oynamış ve fetihlere muazzam bir motivasyon kazandırmıştır.

68 Aliyyu'l Kârî, *a.g.e.*, s. 119.

69 4/en Nisâ, 59.

BİBLİYOGRAFYA

- _____ el-A'zâmî, Muhammed Mustafa, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, (Terc. Hulusî Yavuz) İz Yay. İstanbul 1993.
- Abdu'l Azîz Ahmed b. Muhammed el-Buhârî, *Keşfu'l Esrâr, (Usûl-u Pezdevî Şerhi)*, Şirket-i Sahafiye-i Osmaniye Matbaası, İstanbul 1308;
- Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), *el Musned*, Çağrı Yay. İstanbul 1992.
- Ağırakça, Ahmet, *Konstantiniyye Hadisinin İslam Fetih Hareketlerine Etkisi*, Uluslararası İstanbul'un Fethi Sempozyumu, İstanbul 1996.
- Aliyyu'l Kârî, Ali b. Muhammed (ö. 1014 / 1605), *el-Esrârü'l Merfûa fi'l Ahbârî'l Mevdûa*, (Thk. Muhammed Lutfi es Sabbag), Beyrut 1986;
- _____, el-Âmidî Seyfuddîn Ebu'l Hasen Ali b. Muhammed, *el-İhkâm fi Usûli'l Ahkâm*, Mısır 1332/1914;
- _____, el-Amra, Seyyid Celeleddin, *Mâruf ve Münker*, (Trc. Mehmet İslâmoğlu), Gündoğdu Matbaacılık, İstanbul, 1991.
- Ataullah Bogdan Kopanski, *Müslümanlara Karşı Gerçekleştirilen Haçlı Seferlerine Osmanlıların Verdiği Jeo-Politik Bir Cevap Bağlamında Doğu Avrupa'nın İslâmleştirilmesi*, (I. Uluslararası İstanbul'un Fethi Konferansı, 24-25 Mayıs 1996) İstanbul 1997.
- _____, el-Azîzî, *Sirâcu'l Munîr Şerhu Câmiu's Sağır*, Kahire 1324.
- _____, el-Bağdadî, Ebû Mansur Abdul Kahir İbn Tahir, *el-Fark beyne'l Firak*, Mısır 1367.
- _____, el-Buhârî, Ebu Abdillah İsmail b. İbrahim (ö.256/870), *et-Târihu'l Kebir*, Haydarâbâd 1362.
- _____, el-Cassâs, Ebû Bekr b. Ahmed b. Ali er Râzî, *el-Fusûl fi'l Usûl*, (Tahk. A. Câsim en-Nemşî) Kuveyt 1985.
- _____, el-Cezâ'irî, Tahir b. Salih, *Tevcîhu'n Nazar ilâ Usûli Ehli'l Eser*, Mısır 1328/1910.
- Ciinan, Saânik, *Uydurma Hadislerin Doğuşu ve Sosyo-Politik Olaylarla İlgisi*, Etüt Yay. Samsun 1997.
- Çakan, İsmail L., *İstanbul'un Fethi Hadisi, Fetih. Fatih ve İstanbul Sempozyumu*, İstanbul 1992.
- Demirkent, Işın, *Fethin Öncesinde Bizansın Siyasî Durumu*, (I. Uluslararası İstanbul'un Fethi Konferansı, 24-25 Mayıs 1996) İstanbul 1997.

- _____, ed-Dîmeşkî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Abdul Hâdî, *Tabakatu Ulema-i Hadis*, (thk. Ekrem el-Buşî), Beyrut 1996.
- Ebû Reyeye, Mahmud, (v. 1970) *Edvâ ale's-Sünneti'l-Muhammediyye*, III. Baskı, Mısır 1969.
- _____, el-Elbânî, Muhammed Nâsiruddîn. *Silsiletu'l Ehâdîsi'z-Zaîfe ve'l-Mevzû'a ve Eseruhâ's-Seyyi'i fi'l Ümmeti*, II, (I-IV), Riyâd 1992.
- Fayda, Mustafa, *İslam Ansiklopedisi*, XII, s. 469, Fetih Maddesi, TDV Yay. İstanbul 1995.
- Fazlur Rahman, *Tarih Boyunca İslamî Metodoloji Sorunu*, (Terc. Salih Akdemir), Ankara Okulu Yay. Ankara 1995.
- Görmez, Mehmet, *Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu*, TDV Yay. Ankara 1997.
- Güleç, Hasan, *Peygamber'in (SAS) Ev Sahibi*, Diyanet Dergisi, Ankara 1973;
- Hatemî, Hüseyin, *Feth'in Anlamı*, (I. Uluslararası İstanbul'un Fethi Konferansı, 24-25 Mayıs 1996) İstanbul 1997.
- _____, el-Hatîb el-Bağdadî, *el-Kifâye fi İlmi'r Rivâye*, (Thk. A. Muhammed Abdulhâlim-Abdurrahman Hasen Mahmud), Dîmeşk 1949.
- _____, el-Hatîb, Muhammed Accâc, *Usûlu'l Hadîs*, Dâru'l Fikr, Beyrut 1997.
- Hatiboğlu, Mehmed Said, *Batı'daki Hadis Çalışmaları Üzerine*, Uluslararası Birinci İslâm Araştırmaları Sempozyumu Tebliği, İzmir 1985.
- Itr, Nureddin, *Menbecu'n Nakd fi Ulumi'l Hadis*, Dâru'l Fikr, Beyrut 1985.
- İbn 'Abdi'l Berr, Ebû Ömer Yûsuf b. 'Abdilberr en Nemerî, (ö 463/ 1070) *el-İstiâb fi Ma'rifeti'l Ashâb*, (Thk. Muhammed el-Becâvî), I-IV, Dâru'n Nehdati Mısır, Kahire, trs.
- İbn Hacer el-Askalanî, Ahmed b. Ali (ö. 852/1448) *el-İsâbe fi Temyîzi's Sahabe*, Kahire 1358/1939.
- _____, *Tehzibu't Tehzîb*, Haydarâbâd 1325 (Beyrut 1412/1991).
- İbn Haldun, *Kitâbu'l İbar*, Beyrut 1975.
- İbn Hişam, Abdulmelik b. Hişam Eyyûb el-Himyerî el-Basri, *es-Siretu'n Nebeviyye*, Mısır 1375.
- İbn Kayyım, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Bekr (ö. 751/1350), *İğasetu'l leh-fân*, Mısır 1961.
- İbn Sa'd, Muhammed (ö. 230/844), *et-Tabakâtu'l Kebir*, Brill 1904.
- İbn Teymiyye, Şeyhu'l İslâm Takıyyuddîn, *el-Hisbe fi'l İslâm ve Vazifetu'l Hükümeti'l İslâmîyye*

(Thk. Abdulaziz Rabah) (*Bir İslâm Kurumu olarak Hisbe*) (Trc. Vecdi Akyüz), İnsan Yayınları, İstanbul, 1989.

İbnu'l Cevzî, *Telbîsu'l İblis*, Mısır trs.

İbnu'l Esîr, İzzu'd Dîn Ebu'l Hasen 'Ali b. Muhammed b. Ebi'l Kerîm eş Şeybânî el-Cezerî (ö. 630/1209), *Usdu'l Ğabe fî Ma'rifeti's Sahabe*, Kahire 1280.

_____, *el-Kâmil fî't Tarîh*, Matbaatu'l Muniriyye, Mısır, 1348 H.

Kandemir, M. Yaşar, *Mevzû Hadisler, (Menşe'i Tanıma Yolları Tenkidi)*, DİB. Yay., Ankara 1984.

_____, *el-Kazvîni, Eseru'l Beled ve Abbâru'l İbâd*, Beyrut 1960.

_____, *el-Kettânî, es Seyyidu's Şerif Muhammed b. Ca'fer, el-Risâletu'l Mustatrafe (Hadis Literatürü)*, Terc. Yusuf Özbek, İz yay. İstanbul 1994.

Kırbaşoğlu, M. Hayri, *İmam Şafii'nin Risale'sinin Hadis İlmîne Etkileri*, s. 94 (İslâmî Araştırmalar Dergisi Sünnet Özel Sayısı) Ankara 1997.

_____, *İslam Düşüncesinde Sünnet eleştirel bir yaklaşım*, Ankara Okulu Yay. Ankara 1966.

Koçkuzu, Ali Osman, *Rivâyet İlimlerinde Haber-i Vâhitlerin İtikat ve Teşrî Yönlerinden Değeri*, Ankara 1988.

Koçyiğit, Talat, *Hadis Tarihi*, Ankara 1977.

_____, *el-Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Ensarî, el-Cami'û li Ahkâmî'l Kur'an-ı Kerim, (I-XX)*, Kahire, 1967.

_____, *el-Munâvî, Zeynuddin Muhammed 'Abdurraûf b. Tâcu'l Arifin b. Alî (ö. 1031/1622), Feyzu'l Kadîr Şerhu Camii's Sağîr, (I-IV)*, Dâru'l Fikr, Beyrut 1391/1972.

_____, *en-Nedvî, Seyyid Süleyman, Tabkîku Mânâ's Sunne ve Beyânu'l Hâceti İleyha*, Matbaâtu's Selefiyye, Kahire 1979.

_____, *en-Nevevî, Muhyiddin Ebû Zekerîyyâ b. Şeref ed Dimeşkî eş Şafîi (ö. 676/1277), Şerhu Mukaddimeti Muslim, Dâru'l Kutubi'l İlmîyye, I-XVIII+Fihrist*, Beyrut trs.

_____, *en-Neysâbûrî, el-Hâkim Ebû Abdillâh, Mustedrek*, Beyrut 1990.

_____, *er-Râzi, Fahrüddin Muhammed, Mefâtihu'l Gayb*, Matbaâtu'l Amire eş-Şarkîyye, Mısır, 1308 H.

_____, *es-Serahsî, Ebû Bekr Muhammed b. Ebî Schl, el-Mebsût*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1983.

Sezgin, Fuat, *Geschihle des Arabischen Schrifttums*, Leiden 1967.

- _____, es-Suyûtî, Celâluddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr (ö. 911/1505) *el-Câmiu's Sağır*, Mısır 1373/1954.
- Şaban M. İsmail, *el-Ahadîsu'l Kudsiyye ve Menziletuha*, Riyad 1982.
- _____, eş-Şatibî, Ebû İshak İbrahim b. Musa, *el-Muwâfakat fî Usuli's Şeria*, (Trc. Mehmet Erdoğan) I-IV, İz Yay., İstanbul, 1993.
- _____, et-Taberî, Ebû Ca'fer (ö. 310 / 922) *el-Camiu'l Beyân fî Tefsiri'l Kur'an*, Meymeniyye Matbaası, Mısır, 1321 H.
- _____, et-Tirmizî, *Tesmiyetu Ashab-ı Resûlullah*, Süleymaniye Şehid Ali Paşa Ktb. No: 2849.
- Turan, Osman, *Türk Cihan Mefkûresi*, İstanbul 1978.
- Ünal, İsmail Hakkı, *İmam Ebû Hanife'nin Hadis Anlayışı ve Hanefî Mezhebi-nin Hadis Metodu*, D.İ.B. Yay., Ankara 1994.
- Yakutu'l Hamavî, *Mu'cemu'l Buldân*, Beyrut 1957.
- Yardım, Ali, *Fetih Hadisi Üzerine Bir Araştırma*, Diyanet Dergisi, XIII: 2, s. 116, Ankara.
- ez-Zehabî, Ebû 'Abdillah Şemsu'd Dîn Muhammed b. Ahmed (ö. 748 / 1374), *Mizânul İ'tidâl fî Nakdi'r Ricâl*, (I-IV), II, s. 243-244; Beyrut 1989.
- _____, *Tezkiretu'l Huffaz*, (I-IV), Dâru'l Kutubu'l İlmiyye, Beyrut 1374.
- ez-Zemahşerî, Cârullah Muhammed b. Ömer (ö. 538/1143), *el Keşşâf an Hakâ-iki't Tenzil ve Uyûni'l Akvâl fî Vucûhi't Te'vil*, (I-IV), Dâru'l Fikr, Beyrut trs.